

„Mul ei ole, ega saagi olla kogu selle välisasjade rahvakomissariks „saamise” ja selle võrdlemisi haleda lõpu puhul kellegi vastu mingit kibestustunnet.”

Miks Hans Kruusist ei saanud Eesti NSV välisasjade rahvakomissari juba 1944. aasta kevadel?

Tõnu Tannberg

1944. aasta alguses jõudis Moskvast Läände ootamatu ja üllatav teade, et NSV Liidus asutatakse liiduvabariiklikud välisasjade- ja kaitserahvakomissariaadid.¹ Kui 1936. aasta NSV Liidu konstitutsioon oli liiduvabariikide rahvusvahelised suhted ja kaitsepoliitika täielikult andnud keskvalitsuse pädevusse, siis nüüd – 1944. aasta alguses – võeti vastu muudatused põhiseaduses, millega delegeeriti liiduvabariikide pädevusse osa kaitseküsimusi ja välissuhtlus. Sellekohane otsus langetati ÜK(b)P KK pleenumil 27. jaanuaril² ning mõned päevad hiljem – 1. veebruaril 1944. aastal – välisasjade rahvakomissari Vjatšeslav Molotovi ettepanekul vormistas

NSV Liidu Ülemnõukogu selle seaduseks. V. Molotov pidas ka ülemnõukogu istungjärgul teemakohase kõne, mis oli üldsõnaline ega avanud vastu võetud otsuste telgitaguseid.³ Üsna nõutud olid teisedki sõnavõtjad, nende seas ka Eesti NSV Ülemnõukogu presiidiumi esimees Johannes Vares, kes samuti kiitis oma kõnes väljakuulutatud muudatusi, omamata ilmselt informatsiooni Kremli tegelikest kavadest liiduvabariiklike kaitse ja välisasjade rahvakomissariaatide loomisel.⁴ Taoline liiduvabariikide „iseseisvuse” suurendamine oli ootamatu ning selle taga oli eelkõige Moskva soov suruda kõik liiduvabariigid loodavasse Ühinenud Rahvaste Organi

¹ T. Tannberg, „Kui Tallinna hakkab saabuma mitmesuguseid alaliselt siin resideerivaid diplomaate ...”. Dokumentide Eesti NSV Välisministeeriumi algusaegadest 1944–1948. – Tuna 2009, nr. 4, lk. 109–114.

² Selle pleenumi protokoll on publitseeritud: Istoritšeskii arhiv 1992, nr. 1, lk. 61–65.

³ V. Molotov. Kaitse rahvakomissariaadi ja Välisasjade Rahvakomissariaadi ümberkujundamisest üleliidulisest liiduvabariiklikeks rahvakomissariaatideks. V.M. Molotovi ettekanne NSVL Ülemnõukogus. s.a 1944. Küll oli aga hoopis avameelsem V. Molotovi kõne ÜK(b)P KK pleenumil, kus ta ei varjanud tõsiasja, et liiduvabariiklike kaitse ja välisasjade rahvakomissariaatide loomise eesmärgiks on NSV Liidu mõju suurendamine rahvusvahelistes organisatsioonides ja üldisemalt rahvusvahelisel areenil. Vt. lähemalt: V. Molotovi kõne ÜK(b)P KK pleenumil, 27.01.1944. – CK VKP(b) i nacional'nyj vopros 2. 1933–1945. (Dokumenty sovetskoi istorii). Moskva: ROSSPÈN, 2010, lk. 791–799.

⁴ Johannes Vares. Kõne NSVL Ülemnõukogu X istungjärgul 1.II 1944. – J. Vares. Nõukogude Eesti taassünd. Valimik artikleid ja sõnavõtte (1942–1945). Tallinn: Poliitiline Kirjastus, 1945, lk. 79–82. 1944. aasta septembris pidas J. Vares samateemalise kõne ka Eesti NSV Ülemnõukogu presiidiumi istungjärgul. Vt. lähemalt: J. Vares. Riigikaitse Rahvakomissariaadi ja Välisasjade Rahvakomissariaadi ümberkujundamisest liiduvabariiklikeks rahvakomissariaatideks. – J. Vares. Nõukogude Eesti taassünd. Valimik artikleid ja sõnavõtte (1942–1945). Tallinn: Poliitiline Kirjastus, 1945, lk. 138–142.

satsiooni (ÜRO), et sel moel uues rahvusvahelises organisatsioonis juhtohjad enda kätte haarata. Vähemal määral võib siin arvestada Moskva sooviga kallutada enda kasuks rahvusvaheliselt päevakorral olevad nn. Poola ja Balti küsimused.⁵ Kuid esmatähtis oli siiski ÜRO küsimus.⁶

Eesti NSV Välisasjade Rahvakomissariaat loodi ametlikult 1944. aasta sügisel, pärast seda kui Punaarmee oli Eesti territooriumi põhiosa taasokuppeerinud. 20. oktoobril kinnitas EK(b)P KK büroo Hans Kruusi Eesti NSV välisasjade rahvakomissariiks, misjärel hakati ka uut ametkonda komplekteerima. Kuid tegelikult alustati vastavate ettevalmistustega juba 1944. aasta varakevadel.

Üleliidulise välisasjade rahvakomissariaadi ümberkujundamine liiduvabariiklikeks rahvakomissariaatideks tõstatas päevakorrale loomulikult ka kaadriküsimuse – kust leida sobivaid inimesi loodava Eesti NSV välisasjade rahvakomissariaadi ja teiste liiduvabariikide rahvakomissariaatide mehitamiseks. Õigupoolest oli sel küsimusel kaks tahku: esiteks vajati sobivat inimest rahvakomissariiks ning teiseks olid vaja neid inimesi, kes hakkaksid loodavates rahvakomissariaatides ametnikena tööle. Nende inimeste leidmine oli liiduvabariikide juhtkondade ülesanne, kuid väljavalitute diplomaatiline ettevalmistamine pidi toimuma Moskvas NSV Liidu välisasjade rahvakomissariaadi juures Kõrgemas Diplomaatilises Koolis.

Käesoleva artikli eesmärk ongi pisut lähemalt käsitleda Eesti NSV Välisasjade Rahvakomissariaadi loomise eellugu nimetatud kaadriküsimuse kontekstis, keskendudes vastuste otsimisele eelkõige kolmele küsimusele: 1) miks Hans Kruusist ei saanud Eesti NSV välisasjade rahvakomissar juba 1944. aasta kevadel; 2) kuidas hakati loodava uue rahvakomissariaadi jaoks „diplomaate” koolitama

ja 3) kes konkreetselt olid need uued nõukogude „diplomaadid”, kellega tuli hakata seda uut moodi välispoliitikat viljelema? Artikkel tugineb põhiosas Riigiarhiivi materjalidele, samuti publitseeritud dokumentidele ja teemakohasele kirjandusele. Eriti väärivad esiletõstmist Hans Kruusi ja Aleksander Abeni kirjad Nikolai Karotammele, mis on talle tolalase Eesti NSV parteijuhi isikufondis ja mis seni ei ole uurijate tähelepanu pälvinud.

„Käin veel paar päeva Välisasjade Rahvakomissariaadis [– – –] ja lõpetan sellega nähtavasti oma „välisministri” karjääri”

Moskva ja loomulikult ka liiduvabariikide juhtkondade jaoks oli esmatähtis muidugi sobiliku inimese leidmine rahvakomissaride ametikohtade täitmiseks. Liiduvabariikide tulevased välisasjade rahvakomissaride kandidaadid kutsuti Moskvasse juba 1944. aasta märtsis. Nendega vesteldi individuaalselt ÜK(b)P Keskkomitees ja välisasjade rahvakomissariaadis, kus nendega kohtusid välisasjade rahvakomissari asetäitjad Andrei Võšinski, Maksim Litvinov ja teised rahvakomissariaadi tippametnikud. Seejärel võttis nad vastu NSV Liidu välisasjade rahvakomissar Vjatšeslav Molotov, kes selgitas loodavate liiduvabariikide ülesandeid sõjajärgses maailmas. Mõni aeg hiljem aga määrati kõik väljavalitud tulevased rahvakomissarid V. Molotovi käskkirjaga ametlikult välisasjade rahvakomissariaadi juurde stažeerima vanemreferentidena erinevate osakondade juurde, kus neid hakati kurssi viima diplomaatilise töö argipäevaga. Igal päeval tuli kaks tundi tegeleda võõrkeelte õppimisega.⁷

Eesti NSV välisasjade rahvakomissariiks pidi juba 1944. aasta kevadel saama Hans

⁵ Vt. lähemalt: K. Piirimäe. „Autonoomiaseadused” 1944: liiduvabariigid Kremli välispoliitikas liitlastevaheliste suhete kontekstis. – Ajalooline Ajakiri 2009, nr. 1–2, lk. 13–46.

⁶ Balti küsimuse kohta liitlastevahelistes suhetes Teise maailmasõja ajal vt. lähemalt: K. Piirimäe. Balti riikide küsimus liitlastriikide suhetes, 1941–1942. – Ajalooline Ajakiri 2007, nr. 1, lk. 23–50; nr. 2, lk. 163–192; E. Medijainen. Balti riikide de iure järjepidev noateral: Ameerika Ühendriikide välispoliitika ja Balti küsimus 1940–1945. – Ajalooline Ajakiri 2010, nr. 2, lk. 153–190.

⁷ Vt. lähemalt: www.gencon.kyrgyz.ru/?page=37 (Istoriya MID Kyrgyzskoi Respubliki) [31.10.2010].

Kruus, kes oli alustanud ka stažeerimist Moskvast NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadis. Kruusi kandidatuur sellele ametikohale oli igati loogiline. Meenutagem, et 1943. aasta lõpus oli N. Karotamm teda soovitanud koguni NSV Liidu välisasjade rahvakomissari asetäitjaks. Karotamm põhjendas seda ettepanekut tõdemusega, et sõja lõpufaasis ja pärast seda kerkib rahvusvahelisel areenil nii või teisiti päevakorraale Balti küsimus ning seetõttu oleks vajalik ka vastav asjatundja.

„See seltsimees oleks ühelt poolt Baltimaade rahvaste tahte väljendaja mõnede diplomaatiliste aktsioonide korral. Mulle tundub, et Inglismaa ja USA diplomaatide jaoks oleks teatav tähtsus faktil, kui NSV Liidu juhtivate diplomaatide seas oleks ka Baltimaade esindaja, kes kaitseks kõikjal ja kõiges nõukogude võimu taastamist Eestis, Lätis ja Leedus ja nende liitumist Nõukogude Liidu koosseisu rahvaste vabal tahtel,” kirjutas Karotamm ja pidas selle „seltsimehe” all silmas sobilikuma kandidaadina Kruusi.⁸ Pärast sellise ettepaneku tegemist oleks keeruline olnud näha kedagi teist Eesti NSV välisasjade rahvakomissari ametikohal.

Kuid H. Kruusist ei saanud siiski 1944. aasta kevadel rahvakomissari. Talle sai komistuskiviks Inglise ajalehes Manchester Guardianis 1. aprillil 1944. aastal ilmunud Balti pagulaste kiri peatoimetajale, millele olid alla kirjutanud Londonis tegutsevate Eesti, Läti ja Leedu seltside esimehed Magnus Kolk, Julius Venters ja Peter Bulaitis. Kirjas viitasid kolme Balti riigi pagulasorganisatsioonide

esindajad tõsiasjale, et sõjaeelses Eesti Vabariigis ilmunud kirjutistes oli H. Kruus nõukogudevastaselt meelestatud, eriti Vabadussõja kontekstis.⁹ Sellest piisas, et NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadis otsustati lõpetada H. Kruusi stažeerimine. Ühtlasi tähendas see seda, et teda esialgu Kremlis ei aktsepteeritud Eesti NSV välisasjade rahvakomissarina. Õigupoolest oli tegemist reageeringuga samas ajalehes 24. märtsil 1944. ilmunud kirjutisega, mis õigustas Balti riikide okupeerimist 1940. aastal. Ja sellele kirjale oli alla kirjutanud H. Kruus koos oma „kaasseltsimeeste” Liudas Gira ja Jānis Sudrabkalnsiga.¹⁰ See kiri oli mõeldud kui Nõukogude Balti liiduvabariikide intelligenti esindajate selge seisukohavõtt maailma 1940. aasta sündmuste õigustamiseks.¹¹ Kruusi seletusest NSV Liidu välisasjade rahvakomissari asetäitjale Vladimir Dekanozovile selgub, et antud kirja puhul oli tegemist Moskva teadeteagentuuri TASS initsiatiiviga. Ühtlasi märgib Kruus enda kaitseks, et ta sai teksti vaid mustandvariandis lugeda ning lisaks püüdis ta ka õigustada oma varasemaid töid, mis kõik olevat juba 1940. aastal teada olnud Andrei Ždanovile.¹²

H. Kruus on ise tema jaoks keerulist olukorda kirjeldanud N. Karotammele järgmiselt: „Eile kutsus mind sms Strunnikov¹³ enda juurde ja teatas, et oleks siiski parem, kui ma stažeerimise Välisasjade Rk. „katkestaks”. Ja just seoses minu poolt omal ajal avaldatud seisukohtadega, mida nüüd „Manc. Guard.” tsiteeritud. Ta ütles, et ta on selles asjas kõnenenud Vjatš. Mihhailovitšiga¹⁴, kes on samal arvamusel. Ta ütles küll, et see „katkesta-

⁸ N. Karotamme kiri V. Molotovile, 12.10.1943. – RGASPI, f. 82, n. 2, s. 388, l 34–37. Vt. samuti: J. Zubkova. Baltimaad ja Kreml 1940–1953. Varrak, Tallinn, 2009, lk. 104.

⁹ M. Kolk, J. Venters ja P. Bulaitis. Letters to the Editor. The Baltic Countries. – Manchester Guardian. 1944, 1. April. Vt. samuti: ERA, f. 4962, n. 1, s. 15.

¹⁰ L. Gira (1884–1946) oli Leedu ja J. Sudrabklans (1894–1975) Läti kirjanik, kes mõlemad olid sarnaselt H. Kruusiga 1940. aasta juunipöördega kaasa läinud ning ka edaspidi aktiivselt režiimi teeninud. Kõik kolm olid muuseas ka akadeemikud.

¹¹ U. Neiburgs. Nacistu okupētā Latvija Rietumu sabiedroto skatījumā (1941–1945). – Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2003. gada pētījumi. Latvijas vēstures institūta apgāds, Rīga, 2004, lk. 281.

¹² H. Kruus V. Dekanozovile, aprill 1944 (mustand). – ERAF f. 9607, n. 1, s. 133, l. 10–11p, 14–14p.

¹³ Pjotr Strunnikov (1905–1968) oli 1943–1948 ŪK(b)P KK kaadritevalitsuse osakonnajuhataja, seejärel 1948–1952 NSV Liidu välisministeeriumi kaadrite osakonnajuhataja ja ministeeriumi kolleegiumi liige.

¹⁴ NSV Liidu välisasjade rahvakomissar Vjatšeslav Mihhailovitš Molotov.

mine” ei tähenda veel lõplikku otsust minu kandidatuuri suhtes. Viimane järgnevat hiljem. Mulle jäi mulje, et otsus on siiski enam kui kindel, kui sms Strunnikov seda mulle olukorda leevendavalt püüdis teatada.”¹⁵ Ta lisas: „Käin veel paar päeva Välisasjade Rahvakomissariaadis, nagu sms Strunnikoviga kokku leppisin, ja lõpetan sellega nähtavasti oma „välisministri” karjääri.”¹⁶

H. Kruusi küsimuse sel moel päevakorrale kerkimine näitab üsna selgelt, et Kremli jaoks oli Balti küsimus tundlik teema, millele ei soovitud rahvusvahelist tähelepanu tõmmata. Ka Kruus ise kirjutab N. Karotammele: „Kuid välisteenistuse alal tulevat NL-l keset nii rohkearvulist vaenlaste hulka arvestada mitmesuguste erakordsete asjaoludega. Minu isiku suhtes võiksid seoses välisteenistusega esineda vaenuliselt poolelt mitmesugused provokatsioonilised väljaastumised, mis raskestaksid sellel postil minu olukorda ja, mis peaasi, teeksid kahju meie üldisele asjale.”¹⁷ Ühtlasi „mõtestab” Kruus selle loo valguses kogu oma senist elukäiku ja see on väga kõnekas dokument, mis enda eest ise räägib. Seetõttu on see kiri ka tervikuna artikli lisas avaldatud.

Uues olukorras hakati ka H. Kruusile väärilist kandidaati otsima. Kruus ise tõi võimalike kandidaatidena esile Nigol Andreseni, August Semperi, Arkaadi Uibo, Arnold Kressi, Harald Habermanni, Eduard Konsa ja Nikolai Puusepa nimed, pooldades ise lõpuks just Konsa kandidatuuri.¹⁸ Kuid uut inimest polnud vaja

otsida. 1944. aasta sügiseks oli olukord muutunud ja siis ei olnud probleemi ka H. Kruusi Eesti NSV välisasjade rahvakomissariks nimetamisega.¹⁹ Võrreldes aasta algusega, tundis Moskva end välispoliitiliselt hoopis kindlamiini ja oli veendunud, et Balti küsimust liitlaste poolt päevakorrale ei tõsteta.

„Mul hakkas tõesti vaestemaja direktori tunne”

Diplomaatiliste töötajate ettevalmistamiseks korraldati NSV Liidu välisasjade rahvakomissariaadi juures tegutsenud kõrgemas diplomaatilises koolis 6-kuulised diplomaatiliste töötajate kursused. Kõik liiduvabariigid pidid saatma sinna oma esindajad. 1944. aasta aprilli alguses kinnitaski EK(b)P KK büroo kaadrisekretär Nikolai Puusepa ettepanekul oma kandidaadid nendele diplomaatilistele kursustele: Harald Habermanni, Eduard Konsa, Aleksander Renningu, August Sipsakase ja Aleksander Abeni.²⁰

Kursused alustasid tegevust 1944. aasta mais ning kestsid Moskvast kuni novembrini.²¹ Õppetöö toimus kindla programmi alusel, kus enim panustati võõrkeelte õppimisele ning lisaks rahvusvaheliste suhete ja õiguse, NSV Liidu ajaloo ning maailma majandusliku ja poliitilise geograafia jm. distsipliinide tundmaõppimisele. Õppetöö vormiks olid nii loengud kui praktikumid. Täpsema ülevaate kursuste õppeprogrammist saab tabelist 1.

¹⁵ H. Kruus N. Karotammele, 7.05.1944. – ERAF, f. 9607, n. 1, s. 133, l. 4.

¹⁶ Samas.

¹⁷ Samas.

¹⁸ Vt. lähemalt: H. Kruus N. Karotammele, 7.05.1944. – ERAF f. 9607, n. 1, s. 133, l. 7.

¹⁹ Eraldi äramärkimist väärib aga fakt, et „välisministri” stažeerimise lõpetamise järel sai H. Kruus V. Molotovilt loa töötada NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadi arhiivis (tollal nn. poliitika arhiiv) ja uurida esimesena NSV Liidu Tallinna saatkonna materjale. Hiljem raporteeris Kruus Karotammele: „Muidugi töötan ma kogu aeg arhiivis. Oma tööplaani seadsin ma esialgu kahele kuule (juuli ja august). Selgub, et selle aja jooksul saan läbi nuusutada materjali siiski ainult viimase detsenniumi kestel (s.o. 1930.–1940. a.), mis on ka kõige tähtsam ja sõlmeskohalisem ajajärk. Esialgne aimdus, et kodanlise ajastu välispoliitiline valgustamine saab meile olema edaspidises poliitkasvatustöös määratu tähtsusega, tõestub täiel määral, – õieti veel rohkemgi, kui varem arvatud. Juba praegugi on käes õige rohkesti materjale, miks ja kuidas Eesti välispoliitika sattus Saksa ja Poola sõiduvette, kuidas sellega seoses kasvatati kõige kavakindlamalt eesti ühiskonda saksasõbralikuks jne. jne.” (Kruus Karotammele, 10.07.1944. – ERAF f. 9607, n. 1, s. 133, l. 16–17p.). Nende materjalide põhjal avaldas Kruus sõja järel mitu artiklit. Vt. lähemalt: H. Kruus. Personaalnimestik. Tallinn, 1988, lk. 75–79.

²⁰ EK(b)P KK büroo protokoll nr. 57, 7.04.1944. – ERAF, f. 1, n. 4, s. 109, l. 59.

²¹ Diplomaatiliste töötajate 6-kuuliste kursuste toimumisaeg selgub isikuandmete andmetest.

Tabel 1. NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadi Kõrgema Diplomaatilise Kooli diplomaatiliste töötajate 6-kuuliste kursuste õppekava 1944. aasta mais-novembris.

		Tundide arv	Neist	
			loenguid	praktilisi tunde
1.	NSVL ajalugu (19. ja 20. sajand) (Loengud tähtsamaist sündmusist)	40	40	-
2.	Rahvusvaheliste suhete ajalugu, NSVL välispoliitika ja diplomaatia	108	108	-
3.	Maaailma majanduslik ja poliitiline geograafia	80	60	20
4.	NSVL riigiõiguse alused	24	24	-
5.	Välisriikide riigiõiguse alused	48	48	-
6.	Rahvusvaheline õigus	72	72	-
7.	Vene keel ja vene kirjandus	80/30	-	80
8.	Võõrkeel	346	-	346
9.	Praktika	96	-	96
10.	Rahvusvahelisi ülevaateid	36	36	-

Allikas: ERAF, f. 9607, n. 1, s. 129, l. 9.

Pisut täpsemalt saab kursustel toimunud aimu Aleksander Abeni kirjust Nikolai Karotammele 1944. aasta juunis. Aben kirjutab: „Õppetöö jätkub täie hooga. Õppepäev on 7-tunniline, loenguid on keskmiselt päevas 4 tundi, kuna 3 tundi on võõrkeele õppimiseks. Söögiajad ja oma majanduslike asjade korraldamise aeg juurde arvata, siis jääb päevast väga vähe üle iseseisva õppimise jätkamiseks kodus, mis on aga ometi väga tarvilik. Sest ainult loengute kuulamisest on vähe, vaid tuleb kuulnud materjal läbi töötada ja vastavat kirjapandut lugeda. Õppe- raamatuid suurema osa ainete kohta ei ole. On lubatud anda stenogramme, kuid ka neid pole praegu, sest need olla praegu kõrgema parteikooli õpilaste käes (näit. Välisriikide riigiõiguste loengute stenogrammid jm.). Kõrgema parteikooli kursus pidavat lõppema 1–2 kuu pärast, siis saame kasutada sealolevaid stenogrammid. Ka NSVL riigiõiguse kohta seni ilmunud raamatuid otseselt ei soovitata. Samuti ei soovitata otseseks materjaliks teistegi distsipliinide alal ilmunud raamatuid.”²²

Lisaks selgub Abeni kirjust, et nad ela-

sid koos A. Renninguga „Metropolis” ühiskorteris, mis neid ei rahuldanud. Aben tõdeb: „Töötamise tingimused minul ja sms. Renningul on halvad”²³, kuna korteri küsimust ei olnud tema sõnul lahendada suudetud. Tegelikult olid neile ette nähtud hotel-litoad, kuid sinna olid paigutatud Ukraina akadeemikute perekonnad.

Täpsemat infot saab Abeni kirjust ka võõrkeelte õppimise kohta: „Võõrkeeli õpime järgmiselt: Renning – prantsuskeelt, Konsa ja mina – ingliskeelt. Mind soovitati algul õppida rootsi keelt, kuid seni see grupp pole tööle asunud, samuti nagu pole tööle asunud türgi ja bulgaaria keele grupid. Kuna rootsikeele grupp tööle ei asunud, siis hakkasin õppima ingliskeelt. Kõige enam rõhutatakse ingliskeele vajadust, teises järjekorras prantsuskeelt ja kolmandaks – saksakeelt. Saksakeele sektsioon pidi algul jääma õige väikeseks, sest soovijaid oli vähe, siis tehti osale kursantidele kohustuslikuks saksakeele sektsioonist osa võtta (Ukraina, Valge-Vene sm-d).”²⁴

Eesti NSV juhtkonna poolt Moskvasse diplomaatilistele kursustele suunatud „viisiku”

²² A. Abeni kiri N. Karotammele, 4.06.1944. – ERAF, f. 9607, n. 1, s. 129, l. 8.

²³ A. Abeni kiri N. Karotammele, 4.06.1944. – ERAF, f. 9607, n. 1, s. 129, l. 8.

²⁴ A. Abeni kiri N. Karotammele, 4.06.1944. – ERAF, f. 9607, n. 1, s. 129, l. 10.

– H. Habermani, E. Konsa, A. Renningi, A. Sipsakase ja A. Abeni – väljavalimise täpsemad asjaolud ei ole selged. Kindlasti arutati erinevaid kandidatuure N. Karotamme lähimas ringkonnas ja küllap olid asjaga kursis ka J. Vares ning teised Nõukogude tagalas asuvad Eesti NSV võimuladviku liikmed. Kuid miks just konkreetselt need inimesed välja valiti – selle kohta lähem teave puudub. Tähelepanuväärne on tõsiasi, et neid kandidatuure ei arutatud läbi Eesti NSV välisasjade rahvakomissariks mõeldud H. Kruusiga.

Kruusi tehtud valik pehmelt öeldes üllatas, ta ei olnud rahul kandidaatide ettevalmistuse, isikuomaduste ega arusaamisega loodava rahvakomissariaadi ülesannetest. 1944. aasta aprilli lõpus kirjutas Kruus avameelselt N. Karotammele: „Norutunne tekkis mul muidugi väga suur esimeste kaadrite kandidaatide suhtes. Eriti üllatusin muidugi Sipsakase puhul, aga mitte palju vähem ka Renningi suhtes. Mul hakkas tõesti vaestemaja direktori tunne. Kui ma siis veel kuulsin, et mõni sms sel puhul oli lausunud: „ah, mis seal siiski on, eks sms Molotov näita töö ja ülesanded kätte!”, – siis ma muidugi hämmastusin, kui väär on arvamine uuest rahvakomissariaadist. Muidugi, on meil täita need ülesanded, mida näitab sms Molotov, kuid meie peame püüdma olla ülimal määral kirjaoskajad²⁵ nende ülesannete täitmisel. Kui meie seda ei ole, siis pole meid üldse vaja; teeksime ainult rumalusi ja oleksime just nende ülesannete lahendamisel koguni kahjulikud. Esimene nõudmine meie kaadrite suhtes uues rahvakomissariaadis on: nad peavad olema suutelised põhjendama meie

eesolevas diplomaatilises võitluses vajalikkude ettenähtavaid teese ja seisukohti. Peale selle peavad nad vastama veel paljudele õige peenekoeliste nõuetele.”²⁶

Kruusi „vaestemaja direktori” tunne oli ilmselt õigustatud, kui vaadata pisut lähemalt, kes pidid hakkama kuuluma n.-ö. tema eeldatavasse „meeskonda”.

„Kindlasti veendunud olen H. Habermani sobivuses”

Väljavalitud viiest „diplomaadist” oli H. Kruusi hinnang kõige positiivsem Harald Habermani osas. See on ka mõisteta, sest H. Haberman²⁷ oli ju koos Kruusiga 1940. aastal läinud uue režiimi teenistusse ja oli juunipöörde üheks võtmefiguuriks. Oma 1945. aastal kirjutatud elulookirjelduses on Haberman selles osas lakooniline, kuid nimetab asju õigete nimedega: „21. juunil 1940 a. töötasin Ülikoolis vanema assistendina ja võtsin osa riigipöörde organiseerimisest.”²⁸ Hilisemas elulookirjelduses on aga Haberman jutukam: „21. juuni sündmused tegin kaasa Tartus. Võtsin osa demonstratsiooni organiseerimisest ja esinesin kõnedega raekoja väljakul ja Tähtvere pargis. Koos sm. Ilmar Kruusi, L. Illisoni ja M. Laossoniga võtsime üle „Postimehe” toimetuse ja andsime välja esimese revolutsioonilise numbriga 22. juunil. Sama päeva õhtul sõitsin Partei korraldusel Tallinna, kus mind määrati siseministri abi kohale. Teotsesin siis peamiselt kodanliste organisatsioonide, poliitisei ja kaitsepolitsei likvideerimisega ja poliitiliste kuritegude karistamisega. Olin ühtlasi rahvaesinduse valimiskomisjoni liige ja pida-

²⁵ H. Kruusi allakriipsutus.

²⁶ H. Kruus N. Karotammele, 25.04.1944. – ERAF, f. 9607, n. 1, s. 133, l. 1-4.

²⁷ H. Haberman oli sündinud 1904. aastal Tallinnas. Ta lõpetas 1932. aastal Tartu Ülikooli zooloogia erialal, kaitses samas magistrikraadi (1933), töötas ülikooli zooloogia muuseumis konservatori abina ning alates 1939. aastast Zooloogia Instituudi vanemassistendina. Ülikoolis ei varjanud ta oma vasakpoolset maailmavaadet. Daniel Palgi on oma mälestustes kirjutanud: „Harald Haberman oli zooloogia kateedri noor assistent. Nagu hiljem selgus, oli ta kommunistidega seotud ja tegi aktiivset marksistlikku propagandat. Tean, et näiteks Oskar Urgarti pöördumise kommunismi poole kutsus esile just H. Haberman. [– – –] Mingeid varasemaid teeneid H. Habermanil pidi olema. Miks siis muidu 1940. aastal peale riigipööret pandi ta usalduslikule vasturavale kohale?” (D. Palgi. Murduvas maailmas. Mälestusi I–III. (Eesti Mälu). Eesti Päevaleht, Akadeemia, Tallinn, 2010, lk. 107). Ka Haberman, kellest sai EKP liige 1939. aasta sügisel, on ise rõhutanud: „Töötasime siis eeskätt kirjanikega – sm sm. A. Jakobson, O. Urgart, E. Kippel, E. Hiir, A. Hint jt.” (ERAF, f. 1, n. 6, s. 9602, l. 15).

²⁸ H. Habermani elulookirjeldus, 22.01.1945. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 9602, l. 7.

sin ühendust sms. Ždanoviga, kes siis töötas NL. esinduses.”²⁹

1940. aasta augustis sai Habermanist aga Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu asjadevalitseja ning sama aasta septembrist kuni 1941. aasta märtsini tegutses ta Nõukogude-Saksa segakomisjonis „Nõukogude delegatsiooni liikmena baltisakslaste ümberasumise küsimuses”³⁰. 1941. aasta suvel evakueerus Haberman Nõukogude tagalasse, kus jätkas asjadevalitsuse juhtimist, aitas organiseerida Eesti Laskurkorpust, töötas Leningradis raadiokomitees eestikeelsete saadete toimetajana ning ka Eesti NSV alalise esindaja kohusetäitjana Moskvast. 1944. aasta aprillis otsustas EK(b)P KK büroo saata Habermani diplomaatilistele kursustele.

Kuid „diplomaati” Habermanist ei saanud. Ta oli tõenäoliselt ainuke kõneksolevast „viisikust”, kes diplomaatilistele kursustele ei läinudki. Selle tõestuseks on nii tema enda kirjutatud elulookirjeldused kui ka kaadriarvestuse dokumendid, kus ei ole kursustest osavõtmist märgitud. Habermani kõrvalejäämise põhjused ei ole selged, kuid suure tõenäosusega leiti Eesti NSV juhtkonnas, et teda on mõistlik rakendada teises valdkonnas – Tartu Riikliku Ülikooli nõukogustamisel. Küllap see valdkond sobis ka Habermanile endale paremini ning 1944. aasta sügisel saigi temast ülikooli õppeprorektor ja üldbioloogia ja darvinismi kateedri juhataja (kuni 1948. aastani). M. Laossoni iseloomustusel kuulus Haberman „ideelispoliitiliselt tasemelt arenenumate

bolševike hulka”, kes on ülikoolis „parteilise joone läbiviimisel” edukalt töötanud.³¹ 1947. aastal nimetati Haberman vastloodud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Bioloogia Instituudi (hilisema Zooloogia ja Botaanika Instituudi) direktoriks. Seda ametit pidas ta kuni 1977. aastani.³² Habermani teadusadministratori tegevus ja kõrvalejäämine otsest poliitilisest tegevusest jättis ta puutumata sõjajärgsete aastate repressioonidest.³³

„Praegu arvan, et Sipsakas ja Renning on väga õnnetud numbrid”

H. Kruusi hinnang kahe teise diplomaadikandidaadi – A. Renningu ja A. Sipsakase – osas oli üsna halastamatu. Kruus pidas A. Renningut küll „õnnetuks numbriks”, kuid tema oli tegelikult ainukene, kel nimetatud „viisikust” oli varasem arvestatav, kuid siiski lühiajaline diplomaatiline kogemus. Seetõttu oli tema õppima suunamine 1944. aasta kevadel NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaati pigem loogiline kui üllatav.

A. Renning pärines väljarändaja perekonnast Abhaasiast Linda külast. Tema ema oli gruusiinlanna ja nende pere oli Esimese maailmasõja eel tulnud Eestisse, kuid 1917. aastal uuesti Gruusiasse tagasi pöördunud. 1922. aastal opteerusid Renningud lõplikult Eestisse. Aleksander õppis Tartu Ülikoolis õigusteadust ja elatas end eratundide andmisega.³⁴ Ta läks aktiivselt kaasa 1940. aasta juunipöördega ning juulis nimetati ta Eesti saadikuks Läti Vabariigis³⁵,

²⁹ H. Habermani elulookirjeldus, 1.10.1953. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 9602, l. 15.

³⁰ H. Habermani elulookirjeldus, 1.10.1953. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 9602, l. 16.

³¹ M. Laossoni iseloomustus H. Habermani kohta, 23.01.1945. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 9602, l. 21.

³² Vt. H. Habermani teadlaste kohta lähemalt: Eesti teaduse biograafiline leksikon. 1. köide A-Ki. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000, lk. 327–328. Samuti tasub lugeda tema mälestusi: H. Haberman. Tagasi vaatamisi. Memuaarid. Eesti Raamat, Tallinn, 1988.

³³ Päris puhtalt H. Haberman siiski ei pääsenud. Ta kirjutab ise oma elulookirjelduses: „1950. a. juunis algatas Tartu Linnakomitee korraldusel ENSV Teaduste Akadeemia Tartu asutuste algorganisatsioon minu personaalküsimuse arutamist töö osas Tartu Riiklikus Ülikoolis. Siis anti mulle parteiline karistus – vali noomitus – valvuse vähendamise eest kodanliste natsionalistide suhtes.” Mõni aasta hiljem see karistus tühistati. (ERAF, f. 1, n. 6, s. 9602, l. 17)

³⁴ E. Medijainen. Saadiku saatust. Välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 1997, lk. 246.

³⁵ Senine Eesti Vabariigi saadik Lätis Hans Rebane andis lahkumisavalduse 10. juulil. Paguluses on H. Rebane oma järglase kohta öelnud järgmist: „Varese valitsus määras Riiga uue saadiku, kes aeles seal sandaalides ringi. Saatkonnas oli tal esimeseks küsimuseks, kus on saatkonna auto ja kus asub veinikelder.” (E. Medijainen. Saadiku saatust, lk. 246)

kus oli kuni sama aasta oktoobrini.³⁶ Seejärel sai temast aga Eesti NSV rahvakontrolli rahvakomissari A. Uiho esimene asetäitja.³⁷ A. Uiho sõnas temale antud iseloomustuses, et Renning on „andekas ja tugevate võimetega töömees”, keda ta isiklikult tunneb juba alates 1934. aastast, olles temaga „kogu aja ühes töötanud marksistlik-leninliku maailmavaate levitamisel Tartu akadeemilistes ringkondades”.³⁸

Kuid ka seda ametit ei saanud Renning pikalt pidada, sest juba 1941. aasta juunis lahkus ta tollase valitsuse teenistusest, asudes Tartu ülikooli õigusteaduskonda, mille oli 1940. aastal lõpetanud, õppejõuks. EK(b)P KK büroo vabastas Renningu ametist 5. juunil.³⁹ Ettepaneku õppejõuks hakata tegi talle Eesti NSV hariduse rahvakomissar Nigol Andresen, kelle arvates „TRÜ õigusteaduskond võiks sms Renningit kasutada õppetöös, ja selle teaduskonna õppejõudude puudus ning eriti parteilaste puudumine õppejõudude seas teevad selle ülemineku eriti vajalikuks”.⁴⁰

Renning, kel polnud ilmselt ülikooli mineku vastu midagi, on ise põhjendanud ülikooli tööle minekut tõsiasiaga, et „teaduslik töö minu võimetele ja huvidele rohkem vastab”.⁴¹ Ka A. Uiho oli Renningu lahkumiseга nõus⁴² ning kirjutas uues iseloomustuses, et Renning rahvakomissari asetäitjana „täitis kõiki talle antud ülesandeid täpselt ja leidlikult”.⁴³ Kuna aga 1941. aasta juunis puhkes Nõukogude-Saksa sõda, siis Renning õppejõu ametit ei jõudnud maitsta, kuigi ta

oma teenistuslehes märkis, et oli 1941. aasta juunist augustini riigiõiguse dotsendiks Tartu Riiklikus Ülikoolis.

1941. aasta suvel evakueerus Renning Nõukogude tagalasse, kus oli alul Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu volinik, seejärel stipendiaat kuni 1944. aasta kevadeni.⁴⁴ Seejärel tuli päevakorda tema saatmine NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadi juures tegevust alustanud diplomaatiliste töötajate kursustele. EK(b)P KK sekretäri kaadrite alal Nikolai Puusepa iseloomustus ütleb, et Renning oli igati sobilik kandidaat nimetatud kursustele saatmiseks, kel seni pole täheldatud kõrvalekaldumisi „partei pealiinist”.⁴⁵

Pärast kursuste lõpetamist suunati Renning vastloodud Eesti NSV Välisasjade Rahvakomissariaadi käsutusse.⁴⁶ Täpsemalt sai temast rahvakomissar Hans Kruusi abi, kes sellekohase ettepaneku tegi Renningu nimetamiseks 1944. aasta detsembris.⁴⁷ Nüüd ei olnud Renning tema jaoks enam „õnnetu number”, vaid sobilik inimene üheks lähimaks abiliseks. Seda ametit pidas Renning kuni 1946. aasta oktoobrini⁴⁸, misjärel ta tõenäoliselt saadeti teatud ajaks välislähetusse.⁴⁹ Eesti NSV välisministeeriumi teenistusse jäi A. Renning kuni 1951. aasta lõpuni, mil ta siirdus tööle Eesti NSV Teaduste Akadeemiasse.⁵⁰

Mis aga August Sipsakasse puutub, siis tema tegemisi on senises ajalookirjanduses juba päris põhjalikult käsitletud. Ta oli sündinud Narvas (1903. aastal), kuid 1919. aastal kolis suur perekond (kokku 11 last) Jamburgi.

³⁶ A. Renningu kaadriarvestusleht. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 3035, l. 1p.

³⁷ A. Renningu kinnitas ametisse EK(b)P KK büroo 31.10.1940. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 3035, l. 8.

³⁸ A. Uiho iseloomustus A. Renningu kohta, 15.10.1940. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 3035, l. 7.

³⁹ EK(b)P KK Büroo otsus nr. 9, 5.06.1941. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 3035, l. 14.

⁴⁰ N. Andresen EK(b)P KK kaadrite sekretärile A. Paukile, 5.05.1941. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 3035 l. 1p.

⁴¹ A. Renningu avaldus EK(b)P KK sekretärile A. Paukile, 10.05.1941. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 3035, l. 11.

⁴² A. Uiho A. Paukile, 10.05.1940 – ERAF f. 1, n. 6, s. 3035, l. 10.

⁴³ A. Uiho iseloomustus A. Renningu kohta, 21.01.1941. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 3035, l. 13.

⁴⁴ A. Renningu kaadriarvestusleht. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 3035, l. 1p.

⁴⁵ N. Puusepa parteiline iseloomustus A. Renningu kohta, 3.04.1944. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 3035, l. 15.

⁴⁶ A. Renningu kaadriarvestusleht. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 3035, l. 1p.

⁴⁷ H. Kruusi avaldus EK(b)P KK-le, 12.1944. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 3035, l. 16.

⁴⁸ ENSV välisministri abi A. Vaarandi EK(b)P KK kaadriosakonnale, 3.08.1946. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 3035, l. 22. EK(b) KK Büroo vabastas Renningu aga alles 9. oktoobril 1946. aastal.

⁴⁹ Vt. lähemalt: ERAF, f. 1, n. 6, s. 3035, l. 18, 21.

⁵⁰ EKP KK admin. osakonna juhataja Tipneri teatis A. Renningu kohta, 31.07.1952. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 3035, l. 23.

August Sipsakas õppis ja töötas 1920.–1930. aastatel erinevatel töökohtadel.⁵¹ 1940. aasta juunis–juulis oli ta Leningradi sõjaväeringkonna poliitvalitsuse juures eriväljaõppuse kuulaja, s.t. teda valmistati Eestisse saatmiseks ette. Alates 1940. aasta septembrist oligi Sipsakas mitmetel olulistel ametikohtadel, kuid oma keerulise iseloomu ja pealekaebamiste tõttu tõrjuti ta Nõukogude tagalas Eesti NSV võimuladvikust kõrvale. Aastatel 1942–1943 oli ta 7. Eesti Laskurdiviisi komisar Sverdlovski oblasti Porošino külas, 1943–44 täiendas end Nõukogude Liidu marssali B. M. Šapošnikovi-nim. Punaarmee jalaväe ohvitserikoosseisu täiendamise punalipulistel kõrgematel laskur-taktikalistel kursustel „Võstrel” ja seejärel suunati ta diplomaatilistele kursustele, kuid Eesti NSV Välisasjade Rahvakomissariaadi loomisel ta n.-ö. erialast rakendamist ei leidnud. Ta suunati 1945. aastal hoopis Tallinna Polütehnilise Instituudi marksismi-leninismi aluste kateedri juhatajaks. Sipsakas jäi endale truuks ja jätkas intrigeerimist ning temast sai ka üks võtmefiguure 1950. aasta EK(b)P KK märtsipleenumi ettevalmistamisel ja järel.⁵²

„Ka Abenist saaks asi, kui ta pingutaks”

Saaremaalt Kaarma vallast pärit Aleksander Aben (sünd. 1908) oli Eesti Vabariigis üsna tuntud töölisliikumise tegelane, kes heideti kommunistlike vaadete tõttu 1925. aastal gümnaasiumist välja.⁵³ 1933. aastal kolis ta Tallinna ning oli seotud mitmete vasakpool-

sete organisatsioonidega, viibis ka vahepeal vangis ja aastatel 1929–1934 oli ta ka Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei liige. 1938. aastal valiti Aben Töötava Rahva Ühtlusrühma liikmena Riigivolikokku, kust aga heideti Konstantin Pätsi autoritaarset režiimi paljastava lendlehe levitamise pärast välja. 1939. aasta juulis mõisteti ta viieks aastaks sunnitööle, kuid Aben ei andnud end võimudele kätte ning põgenes Rootsi.

Pärast juunipööret tuli ta Eestisse tagasi⁵⁴ ning temast sai Eesti Ametiühingute Keskliidu esimees ja Varese valitsuse riigikontrolör, augustis nimetati ta aga EK(b)P KK põllumajandusosakonna juhatajaks. 1941. aasta suvel evakueerus ta Nõukogude tagalasse, kust suunati 1942. aastal 7. Eesti diviisi parteitööle, hiljem oli ta ajalehe Punaväelane toimetaja. Diplomaatilistele kursustele suunamise ajal oli aga Aben partisanide ajalehe Tasuja ja EK(b)P KK väljaande Talurahvaleht vastutavaks toimetajaks Leningradis.

Diplomaatiliste kursuste lõpetamise järel nimetati Aben 1944. aasta detsembris Eesti NSV välisasjade rahvakomissari abiks.⁵⁵ Kuid juba 1945. aasta septembris suunati ta Rootsi, kus asus tööle NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu repatrieerimisvalitsuse voliniku esindaja abina. Seejärel, 1946. aasta märtsist juulini, töötas Aben NSV Liidu saatkonnas Stockholmis atašeenä.⁵⁶ Tema tegemistest Rootsis ei ole täpsemalt teada, kuid ei ole kahtlust, et see oli fokuseeritud pagulastele. Eestisse tagasi tulles jätkus Abeni karjäär Eesti NSV Välisministeeriumis⁵⁷ vanal ame-

⁵¹ Vt. lähemalt: E. Tarvel (koost.). Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991. Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, Tallinn, 2002, lk. 354–355.

⁵² A. Sipsaka „vägitegudest” on põhjalikumalt kirjutanud K.-O. Veskimägi ja O. Kuuli. Vt.: K.-O. Veskimägi. Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega. Varrak, Tallinn, 2005; Olaf Kuuli. Kaks kljauznikku EK(b)P sisevõitluses (aastad 1949–1952). – Tuna 2005, nr. 2, lk. 151–155.

⁵³ Vt. A. Abeni elulugu lähemalt: Enn Tarvel (koost.). Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991, lk. 406–408.

⁵⁴ Eestisse tagasi tulnuna astus ta ka 1940. aasta juulis EKP liikmeks.

⁵⁵ Selle aluseks oli H. Kruusi kiri EK(b)P KK-le: „Esitan kandidaadina ENSV Välisasjade Rahvakomissariaadi Rahvakomissari abi kohale Aleksander Abeni, kes on lõpetanud kuuekuulised diplomaatilised kursused Moskvas, kuhu ta oli suunatud õppima EK(b)P Keskkomitee ülesandel.” (ERAF, f. 1, n. 6, s. 4743, l. 13) EK(b)P KK Büroo kinnitas selle ettepaneku lõplikult 31. jaanuaril 1945. aastal (samam, l. 14).

⁵⁶ A. Abeni autobiograafia, 10.02.1949. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 4743, l. 10.

⁵⁷ 1946. aasta märtsis nimetati rahvakomissariaadid ministeeriumideks.

tikohal, 1947. aastal sai temast teistkordselt ministeeriumi parteisekretär (seda ametit oli ta pidanud ka kuni väliskomanderinguni).⁵⁸ Ta valiti samale ametikohale ka 1948. aastal ning H. Kruus rõhutas, et Aben suhtub „oma ametikohustustesse sellel ametikohal suure tõsidusega”.

Kruus jäi oma abiga ilmselt rahule ning seda on ta kirjutanud ka pikemas iseloomustuses.⁵⁹ Küllap seetõttu tegi Kruus 1949. aasta veebruaris ettepaneku nimetada Aben tema asetäitjaks, põhjendades seda valikut eelkõige sellega, et ta ise on ülekoormatud Eesti NSV Teaduste Akadeemia juhtimisega ning seetõttu vajab ka välisministeeriumi juhtkond tugevdamist.⁶⁰ See oli tegelikult juba aeg, mil H. Kruusi kohale hakkasid hoogustumas „kodanlike natsionalistide” vaenamise kampaanias kogunema murepilded.⁶¹

Aben püüdis ilmselt ennast päästa teiste peale kaevates, kuid see teda ei päästnud. 1950. aasta novembris tegi Eesti NSV valitsusjuht Arnold Veimer EK(b)P KK-le ettepaneku vabastada A. Aben välisministri asetäitja ametikohalt.⁶² Seda ka EK(b)P KK büroo tegi oma otsusega 9. novembril 1950. aastal ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu tegi seda pisut hiljem – 17. novembril 1950. aastal.⁶³ Sellele aga järgnes 1951. aasta jaanua-

ris Abeni parteist väljaheitlemine. Esmalt tehti seda 12. jaanuaril 1950. aastal EK(b)P Tallinna Linnakomitee poolt, kelle otsus hiljem mõistagi kõrgemal pool kinnitati. EK(b)P KK büroo vastavas otsuses on tema „süütegudena” esile tõstetud välisministeeriumis mitteparteiliste juhtimismeetodite rakendamist, parteiorganisatsiooni ignoreerimist ja ebaterve tööõhkkonna loomist. Samuti on viidatud tõsiasjadele, et Aben kuulus Eesti Sotsialistlikku Tööliste Parteisse ja oli Riigikogu liige. Süüks pandi talle ka seda, et Rootsist tuli ta Eestisse tagasi „kodumaa reetur” Karl Säre kutsel, kes teda erakordselt usaldas.⁶⁴

Sellega oli ka Abeni „diplomaadi” karjäär lõppenud. Parteist väljaviskamise ajaks oli ta juba arreteeritud, hiljem saadeti Moskvasse Lefortovo vanglasse ning 1952. aastal mõisteti talle NSV Liidu Ülemkohtu Sõjakolleegiumi poolt 25 aastat sunnitööd. Muuseas süüdistati teda ka Eesti poliitilise politsei informaatoriks olemises,⁶⁵ vääras poliitikas maareformi teostamisel aastatel 1940–1941 ning paljudes möödalaskmistes välisministeeriumi töös.⁶⁶ Aben viibis aastatel 1952–1955 mitmes Siberi vangilaagris sunnitööl ning vabanes alles 1955. aastal. Eestisse tagasi saabudes oli ta mõnda aega tööta ja elamisvõimalusteta, kuid 1957. aastal ta rehabiliteeriti ja ennistati parteisse.⁶⁷

⁵⁸ A. Abeni parteiline iseloomustus, dateerimata. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 4743, l. 16.

⁵⁹ H. Kruusi iseloomustus A. Abeni kohta, 14.12.1948. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 4743, l. 16–19.

⁶⁰ H. Kruusi esildis A. Abeni nimetamise kohta ENSV välisministri asetäitjaks, veebruar 1949. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 4743, l. 20. Eesti NSV Ministrite Nõukogu nimetas Abeni välisministri asetäitjaks oma 11. augusti 1949. aasta määrusega (ERAF, f. 1, n. 6, s. 4743, l. 22).

⁶¹ H. Kruus vabastati välisministri ametikohalt EK(b)P KK büroo otsusega 13.02.1950 (ERAF, f. 1, n. 6, s. 1359).

⁶² A. Veimeri esildis A. Abeni vabastamise kohta ENSV välisministri asetäitja ametikohalt, november 1950. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 4743, l. 23.

⁶³ ENSV MN määras A. Abeni vabastamise kohta välisministri asetäitja ametikohalt, 17.11.1950. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 4743, l. 30.

⁶⁴ EK(b)P KK Büroo otsus, 28.01.1950. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 4743, l. 32.

⁶⁵ Tähelepanuväärne on, et Nikolai Karotamm saatis vahetult enne 1950. aasta märtsipleenumit uuele ENSV julgeolekuministrile Valentin Moskalenkole kirja, kus palus põhjalikult kontrollida A. Abeni võimalikku seotust Eesti Vabariigi Poliitilise Politseiga (Karotamm Moskalenkole, 11.03.1950 – ERAF, f. 1, n. 6, s. 4743, l. 33). Karotamm oli kirjale lisanud ka 1940. aastal kommunist Aleksander Muiga abiellunud Ella Mui kirja 15. veebruarist 1949 EK(b)P KK administratiivosakonna juhatajale, kus süüdistab A. Abenit otseselt A. Mui arreteerimisele kaasaitamises 1925. aasta suvel Saaremaal. Kirjast selgub, et „A. Mui oli kindel, et selle lõksu sättis Aben, olles juba varem politsei tööriist” (ERAF, f. 1, n. 6, s. 4743, l. 37).

⁶⁶ E. Tarvel (koost.). Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991, lk. 407.

⁶⁷ EKP KK Büroo otsus A. Abeni parteisse ennistamise kohta, 24.05.1957. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 4743, l. 46.

Ta töötas lühikest aega Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudis ja edaspidi, aastatel 1957–1966 Eesti NSV Rahvamajanduse Nõukogus.⁶⁸

„Konsat tunnen liiga vähe, kuid mul on mulje, et temaga ei juhtu siiski mingit äpardust”

Eduard Konsa oli sündinud Narvas 1903. aastal, kuid ta pere lahkus Oudovasse. Eduard Konsa õppis 1920. aastate alguses Petrogradis töölisfakulteedis ja Leningradi Elektrotehnika Instituudis seda siiski lõpetamata. 1925. aastal siirdus ta komsomolitööle ja oli vahepeal ka aasta Odessa 3. jalaväekooli kursant. 1931. aastal alustas õpinguid Leningradi Ida Instituudis. Instituuti lõpetamata siirdus ta 1934. aastal Rostovi oblastisse tööle rajoonilehe toimetajaks. 1940. aasta suveks tuli ta Leningradi tagasi, kus esialgu töötas paar kuud tehases mehhaanikuna, kuid seejärel sai temast „NSV Liidu Ülemnõukogu Teataja” eestikeelse väljaande toimetaja Moskvast. Seega E. Konsa puhul on kindlasti märkimisväärne asjaolu, et teda 1940. aasta juunipöörde järel ei saadetud uut võimu Eestisse üles ehitama.

1942. aastal kaasati ta rahvusväeosade loomisprotsessi ja ta töötas 249. Eesti laskurdiviisi poliitosakonna ülema ja hiljem diviisi staabi poliitülema asetäitjana. Aastatel 1943–1944 oli ta aga sama diviisi ajalehe Tasuja toimetaja.⁶⁹ 1944. aasta alguses aga sai Konsast EK(b)P KK propagandaosakonna ajakirjandussektori juhataja, kust ta suunatigi diplomaatilistele kursustele.⁷⁰ Tema

diplomaatilistele kursustele saatmise iseloomustuses on öeldud, et ta oskab nõrgalt hiina ja inglise keelt, on „tagasihoidlik ja distsiplineeritud seltsimees”.⁷¹ Pärast õpingute lõppu määrati ta H. Kruusi esildise alusel 1944. aasta detsembris Eesti NSV Välisasjade Rahvakomissariaadi protokoll- ja konsulaarosakonna juhatajaks. Selle ametissenimetamise kinnitas EK(b)P KK büroo 1945. aasta jaanuari lõpus.⁷² Kuid tema karjäär Kruusi ametkonnas väga pikaks ei kujunenud. Juba 1945. aasta septembris komandeeriti ta Rootsi NSV Liidu saatkonda, ülesandeks töö repatriantidega. Stockholmist jäi ta kuni 1946. aasta juunini.⁷³ Kuid see pikem välislahetus sai tema „diplomaadikarjäärile” saatuslikuks. Teda süüdistati venitamises Stockholmist lahkumisel, mis NSV Liidu saadikule Ilja Tšernošovile⁷⁴ sugugi ei meeldinud ning ta teavitas ka Moskvast Konsa isepäisusest.

Tulemus oli Konsa jaoks mitmekordselt ebameeldiv. Tallinnasse tagasi jõudes tuli tal lahkuda Eesti NSV välisministeeriumi teenistusest. Juba 1946. aasta augustis teatas Eesti NSV välisministri abi Anton Vaarandi EK(b)P KK kaadrite osakonnale, et Konsa on ministri korraldusega 6. augustist „töölt vabastatud arvates 6. augustist 1946. a. seoses tema üleviimisega EK(b)P KK käsutusse”.⁷⁵ Mõne nädala pärast kinnitaski EK(b)P KK büroo ta uuele ametikohale, milleks oli Eesti Riikliku Teatriinstituudi marksismi-leninismi kateedri juhtaja kohusetäitja.⁷⁶ Uuel ametikohal asus ta tööle septembris ning juba oktoobris kirjutati tema kohta iseloomustuses: „Oma bolševistliku otsekohesusega, selgete seisukohtadega, alati korrektne ja abivalmis, on omanud ta lühikese ajaga sümpaatia ja lugu-

⁶⁸ E. Tarvel (koost.). Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991, lk. 408.

⁶⁹ Vt. lähemalt E. Konsa teenistuslehte, kaadriarvestuslehte ja elulookirjeldust: ERAF, f. 1, n. 6, s. 4539, l. 1–8p, 14–15.

⁷⁰ Väljavõte EK(b)P KK Büroo otsusest, 31.01.1945. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 4539, l. 11.

⁷¹ EK(b)P KK sekretäri N. Puusepa iseloomustus E. Konsa kohta, dateerimata. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 4539, l. 9.

⁷² Väljavõte EK(b)P KK Büroo otsusest, 31.01.1945. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 4539, l. 12.

⁷³ E. Konsa avaldus EK(b)P Tallinna Mererajooni parteikomiteele, 10.02.1949. – ERAF, f. 1, n. 7, s. 3349, l. 2.

⁷⁴ I. Tšernošov oli aastatel 1944–1945 olnud NSV Liidu missiooni nõunikuks Stockholmis, seejärel, 1945–1947 saadikuks ja 1947–1949 suursaadikuks Rootsis. Hiljem, 1953–1957 oli ta ka ÜRO esimehe asetäitja.

⁷⁵ A. Vaarandi EK(b)P KK Kaadrite osakonnale, 9.08.1946. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 4539, l. 15.

⁷⁶ EK(b)P KK Büroo otsus, 26.08.1946. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 4539, l. 15.

pidamise oma kolleegide ja üliõpilaskonna keskel.”⁷⁷ Kuid tema „bolševistlikust otsekohesusest” jäi siiski väheseks, sest tema personaalküsimust ja käitumist arutati Moskvast ÜK(b)P KK Parteikontrolli Komisjonis, mis 1946. aasta 27. detsembril langetas otsuse E. Konsa parteist välja heita. Talle pandi süüks isepäist tegutsemist, kohtumisi mittesoovitatavate inimestega jms. „üleastumisi” Stockholmis. Kokkuvõtlikult formuleeriti Konsa üleastumised kui „sotsialistliku distsipliini” rikkumine välismaal. Tegelikult väljendus see selles, et Konsa ei lahkunud saatkonna töötajate arvates õigel ajal Stockholmist. Konsa on ise seda hiljem lühidalt kommenteerinud järgmiselt: „Minu hilinemine väljasõiduks oli selles, et mina sain sõidupiletid niivõrd hilja, et ei jõudnud välja sõita, kuna pileti sain kätte alles 29.V 1946.”⁷⁸ Olemasolevatest⁷⁹ dokumentidest võib oletada, et konflikti peamiseks põhjuseks oli Konsa halb läbisaamine saadiku ja konsuliga, sest oma otseste tööülesannete – repatrieerimisküsimuste lahendamine – osas hinnati tema tegevust Rootsis positiivselt.⁸⁰

Parteist välja heitmine tõi endaga kaasa ka kohe teatriinstituudist vallandamise ning Konsa n.-ö. tootvale tööle suunamise. Aastatel 1947–1950 oli ta masinaremonditehase „Sirp ja Vasar” direktor, seejärel Tallinna Keskrajooni Tööstuskombinaadi peainseener.

Konsa esitas mitu korda avalduse, et vaadataks üle tema parteist välja heitmise otsus. Selle küsimusega tegeles ka Nikolai Karotamm. Pärast Konsa järjekordset avalduse esitamist 1949. aasta alguses saatis Karotamm omalt poolt EK(b)P KK sekretärile A. Puusepale järgmise kirja: „S. Puu-

sepp A.! Palun tutvuda s. Konsa asjaga, kes oli Rootsis ja heideti parteist välja. Ta tahaks parteisse astuda uuesti. Mis Teie arvate?”⁸¹ Tegelikult õnnestus E. Konsal oma parteilisus taastada alles 1955. aastal.⁸²

Kokkuvõttes rõhutagem üle järgmisi olulisi momente. Moskvast oli esialgu – pärast „konstitutsiooniliste paranduste” vastuvõtmist 1944. aasta veebruari alguses – liiduvabariikide välisasjade rahvakomissariaatide loomisega ja ühes sellega ka liiduvabariikidele vähemalt osalise välissuhtluse pädevuse andmisega tõi taga. Tundub, et sellega arvestati Kremlis esialgu reaalselt, mistõttu hakati ka kiirkorras kõikidele liiduvabariikidele diplomaatilist kaadrit ette valmistama ning kooskõlastati sobivad inimesed rahvakomissaride ametikohtadele.

Ühtlasi oldi Moskvast ka ettevaatlikud, et liitlasi mitte ärritada. Seetõttu ei saanud ka Hans Kruus juba 1944. aasta kevadel Eesti NSV välisasjade rahvakomissariks, kuna Kremlis ei oldud veel kindlad, mil moel Balti küsimus suhetes liitlastega laheneb ning millise positsiooni saab NSV Liit endale loodavas ÜRO-s. 1944. aasta sügiseks oli aga välispoliitiline olukord kindlustunud, mistõttu ei olnud enam takistusi ka H. Kruusi ametisse nimetamisel.

Diplomaatiliste töötajate ettevalmistamiseks korraldati NSV Liidu välisasjade rahvakomissariaadi juures tegutsenud kõrgemas diplomaatilises koolis 6-kuulised diplomaatiliste töötajate kursused. Kõik liiduvabariigid pidid saatma sinna oma esindajad, kellest

⁷⁷ ENSV Kunstide Valitsuse kaardrite osakonna juhataja F. Lõkk'i iseloomustus E. Konsa kohta, 16.10.1946. – ERAF, f. 1, n. 6, s. 4539, 17.

⁷⁸ E. Konsa ütlus Tööstuskombinaadi alorganisatsiooni parteikoosolekul, 2.01.1955. – ERAF, f. 1, n. 7, s. 3349, l. 48.

⁷⁹ Kuna E. Konsa parteist välja heitmise otsus tehti Moskvast, siis neid dokumente meie arhiivides ei ole.

⁸⁰ EKP KK Parteikomisjoni esimehe G. Karotomi teatis E. Konsa kohta, dets. 1954. – ERAF, f. 1, n. 7, s. 3349, l. 35-39.

⁸¹ N. Karotamm A. Puusepale, 7.02.1949. – ERAF, f. 1, n. 7, s. 3349, l. 3.

⁸² NLKP KK Parteikontrolli Komitee otsus E. Konsa partei liikmelisuse taastamise kohta, 5.05.1955. – ERAF, f. 1, n. 7, s. 3349, l. 65. Sellele otsusele eelnes mõistagi Eesti-poolne palve, mis läkitati Moskvasse 1955. aasta märtsis EKP esimese sekretäri Ivan Käbini allkirjaga (ERAF, f. 1, n. 6, s. 4539, l. 23).

pidid saada Nõukogude uued „diplomaadid”.

Eesti NSV „viisik” nendele kursustele (Harald Haberman, Eduard Konsa, Aleksander Renning, August Sipsakas ja Aleksander Aben) oli valitud üsna juhuslikult, kiirkorras. H. Kruus ise tõenäoliselt oma „meeskonna” kokkupanekul ei osalenud.

Kursused alustasid tegevust 1944. aasta mais ning kestsid Moskvast kuni novembrini. H. Haberman nendele kursustele siiski ei läi-

nud. Ülejäänud neli diplomaadikandidaati lõpetasid kursused. A. Sipsakas suunati aga õppejõuks, kuna ülejäänud kolm – E. Konsa, A. Renning ja A. Aben – saadeti 1944. aasta detsembris n.-ö. erialasele tööle vastloodud Eesti NSV välisasjade rahvakomissariaati. Kuid kokkuvõttes jäi nende „diplomaadi” karjäär suhteliselt lühikeseks: E. Konsa sunniti lahkuma 1946., A. Aben 1950. ja A. Renning 1951. aastal.

Lisa

Hans Kruusi kiri N. Karotammele 7.05.1944 (koos lisatekstiga 8.05.1944)

7.V 44⁸³

Lgp. sms Karotamm!

Seekordsed uudised minu poolt pole sugugi meeldivad. Lugu „Manchester Guardian’is”, millest kõnelesin sms Puusepale ja mida ta Teile pidi edasi andma, on siiski järelelainetega.

Eile kutsus mind sms Strunnikov⁸⁴ enda juurde ja teatas, et oleks siiski parem, kui ma stažeerimise Välisasjade Rk. „katkestaks”. Ja just seoses minu poolt omal ajal avaldatud seisukohatadega, mida nüüd „Manc. Guard.” tsiteeritud. Ta ütles, et ta on selles asjas kõnelenud Vjatš. Mihhailovitšiga⁸⁵, kes on samal arvamusel. Ta ütles küll, et see „katkestamine” ei tähenda veel lõplikku otsust minu kandidatuuri suhtes. Viimane järgnevat hiljem. Mulle jäi mulje, et otsus on siiski enam kindel, kui sms Strunnikov seda mulle olukorda leevendavalt püüdis teatada. Seejuures rõhutas ta mulle korduvalt, et see kõik ei tähendavat kuidagi, nagu oleks neil mingeid „претензий к Вашей личности”. Ja et see ei tähendavat kuidagi minu poliitilist diskvalifitseerimist. Kuid välis teenistuse alal tulevat NL-I keset nii rohkearvulist vaenlaste hulka arvestada mitmesuguste erakordsete asjaoludega. Minu isiku suhtes võiksid seoses välis teenistusega esineda vaenuliselt poolelt mitmesugused provokatsioonilised väljaastumised, mis raskendaksid sellel postil minu olukorda ja, mis peaasi, teeksid kahju meie üldisele asjale.

Ajasime veel umbes veerand tundi sõbralikku juttu Balti kodanlistest vabariikidest pärinevate haritlaste erilise olukorrast, mille puhul ta avaldas üldiselt head arusaamist, ja lahkusin – Käin veel paar päeva Välisasjade Rahvakomissariaadis, nagu sms Strunnikoviga kokku leppisin, ja lõpetan sellega nähtavasti oma „välisministri” karjääri.

Mul ei ole, ega saagi olla kogu selle välisasjade rahvakomissariiks „saamise” ja selle võrdlemisi haleda lõpu puhul kellegi vastu mingit kibestustunnet. Võiksin ju järjekordselt kiruda kogu olnud Eesti kodanlist perioodi ja muidugi ka ennast kui selle omaaegset produkti. Võiksin ju pikalt ja

⁸³ N. Karotamm sai kirja kätte 11.05.1944.

⁸⁴ Pjotr Strunnikov (1905–1968) oli 1943–1948 ÜK(b)P KK kaadritevalitsuse osakonnajuhataja, seejärel, 1948–1952 NSV Liidu välisministeeriumi kaadrite osakonna juhataja ja ministeeriumi kolleegiumi liige.

⁸⁵ NSV Liidu välisasjade rahvakomissar V. Molotov.

laialt mediteerida ka enda kui ülemineku-ajajärgu inimese omaviisilisest saatusest. Kuid see kõik on siiski omaette ja praegusest seigast kõrval seisev küsimus.

Kuigi ma sisemiselt vastu puiklesin oma kandidatuurile ENSV Värk-i kohale ja kuigi see oli mulle algul vastumeelne, olin seejuures siiski meelitatud, nähes minu esitamises eriti Teie poolt, sms. Karotamm, tunnustust ja lugupidamise avaldust oma isiku vastu. Muidugi olid Teil sel puhul juhtimas meie elusektoris stalinliku poliitika teostamise huvid. Olen kaalunud isegi korduvalt, ikka ja jälle ka siin Moskvast, oma kandidatuuri vastavust neile nõudmistele. Olen sel puhul leidnud omajagu poolt-argumente. Eriti olen meelitanud end mõttega, et ma ENSV Värk-ina võiksin etendada nii oma nime kui teoga küllaltki olulist osa eesti ühiskonnast fašismi jäänuste väljaroomimisel ja selles ühiskonnas nõukogudemeelsuse kasvatamisel. Ka olen arvanud, et ma ettenähtavas rahvusvahelises diplomaatilises võitluses just seetõttu, et ma pärinen kodanlisest ühiskonnast, olles hiljem läbi teinud endas sisemise revolutsiooni, võiksin olla suuteline kodanlisele maailmale veenvamalt ja mõjukamalt esile tooma argumente teesi kasuks, et Eesti peab olema nõukoguline ja peab kuuluma Nõukogude Liitu.

Olukord, millesse ma oma kandidatuuriga sattusin, sundis mind sirvima ka oma eluloo lehekülgi. Kannab ju inimene oma elulugu endaga kaasas samuti, kui rahvas oma ajalugu. Esimene küsimus, mille ma endale seadsin, oli: kas olen ma teinud midagi säärast, mis põhjustaks mind ennast ja välisilma kahtlema minu aususes? Sel puhul tuli mul meelde üks ütetus minu naise poolt. Kusagil Tartu opositsioonilises seltskonnas oli kord „Pätsu ajal” olnud juttu, et ennäe ka Hans Kruus läheb poliitiliste rahade otsa – läheb Pätsile ministriks (parajasti liikus selline kuuldus sotsiaalministeeriumi asutamise puhul). Minu naine⁸⁶, kes parajasti oli lähedal, oli sähvanud: „Need rahad on trükkimata, millega Hans Kruusi saaks ära osta.” See oli igatahes siiras tunnustus inimese poolt, kes mind kaua ja väga lähedalt tundis. – Tuleb meelde ka teine lugu. Kui augustis 1941. a. kord Soome vaenuline raadio pühendas minule ühe eestikeelse erisaate, muidugi mitte minu ülistamiseks, vaid võimalikult sügavaks mahategemiseks, nimetas ta laimavalt paari kodanlisest ühiskonnast ületulnud smst „rublakommunistideks”, pidi aga mind neist rõhutatult eraldama ja väitma, et rahahimus mind ometi ei saavat kahtlustada, kvalifitseeris mind lihtsalt „salongikommunistiks”. Need kaks tunnustust – üks mind kaua ja lähedalt tundnud elukaaslase ja teine vaenlase poolt, kellel muude andmete järgi oli küllaldaselt materjali minu isiku kohta. – Arvan, et need juhtumised on iseloomustavad.

Aga ausust ei proovita üksnes rahaga ja mamonalismiga. Ta võib sattuda karile ka karjääritahte, võimuhimu jne otsa. Olen ka sellepoolet oma minevikku uuesti läbi vaadanud ja jõudnud rahuldavale otsusele. Kuigi elu mind nii mõnelgi korral on tõstnud mõnevõrra silmapaistvamale kohale, siis pole seda kunagi põhjistanud minu vastavad püüdlused. Ainus, mida ma oma elus tõesti olen sihiteadlikult taotlenud, see on võimalust olla ajaloolane.

Aga siin on ühtlasi ka minu Achilleuse kand. Selle kanna kaudu Eesti ajaloo 1917.–1920. a. käsitleva osas olengi praegu haavatud. Arvasin, et minu avaldatut trükisõnas on ka minu kõnesoleva kandidatuuri puhul kõigiti kaalutud ja arvestatud. Nüüd aga tabas mind üllatus.

Kõige piinlikumalt haavab kogu see lugu mind sellepoolet, et ta on soovimatuks vahejuhtumiks ka EK(b)P Kkle, eriti veel Teile, kes minu kandidatuuri esile tõstsite.

Kõige selle juures lohutan end siiski vana elutarkusega: ükski asi pole lõpuks nii halb, nagu alguses näib. Ja juba hakkangi vähemalt isiklikult „lohotama” end. See vahejuhtum aitab nähtavasti mind tagasi tuua teadusliku töö juurde, kus olukord on teatavasti karjuv. Ja samal ajal on muidugi parem minu kõrvalejäämine välisasjadest praegu, kui see toimuks hiljem minu „töölt mahavõtmise” näol.

⁸⁶ H. Kruus pidas silmas oma esimest abikaasat Linda Bachmanni (sünd. Paap, esimeses abielus Adam Randaluga), kellega ta abiellus 1928. aastal. Abikaasa suri 1949, abielust oli H. Kruusil võõraspoeg Hillar Randalu (1915–1990). H. Kruusi teiseks abikaasaks oli Vanda Külvik-Kümmel (sünd. Reiman, 1916–1991).

Nüüd on edasi küsimus: kuidas edasi? Kõigepealt: kust võtta uus välisasjade rk kandidaat? Järele mõeldes isikute üle, ei julge ma praegu kellelegi osundada positiivselt. Vahepeal on mulle ainult niipalju kindlaks saanud, et selle kohale ei sobi Andresen, Semper, A. Uibo, ka Kress mitte, kellest on omal ajal „kuluaarides” juttu olnud. Kõige rohkem olen mõtelnud Habermanni ja Konsa peale. Viimast tunnen vähem. Nii palju on selge: Eestis oleks ta väga vähe tuntud; samuti tunneb ta ise Eesti asju väga algeliselt. Habermannil on voorusi: selge pea, hea sõnastusvõime, küllaldane esinemisoskus, kinnisus, tunneb kenakesti eesti asju. Aga siiski nagu miski aimdus, mida ma veel küllalt selgesti sõnastada ei oska, paneb tema kandidatuuri suhtes kahtlema. Aga mida arvate sms N. Puusepa kandidatuuri puhul. Vaevalt aga tahate teda praeguselt kohalt ära lasta.

Edasi on mul küsimus minu enda tööplaani suhtes. Siin vajaks ma kõigepealt selgust: kas ma kõlban enam pärast olnud vahejuhtumit Tartu Ülikooli rektori kohale⁸⁷? Mulle oleks muidugi lausa mugav, kui mind ka sellelt töölt kõrvale jäetaks. Kui see aga praegu sünniks, oleks asjal õige tülikas kõrvalmaik. Kui otsus on jaatav, tuleks mul kohe asuda rea ettevalmistavate ülesannete kallale.

Kõige hädavajalikumaks ülesandeks aga, mille kallal praegu võiksin kõige viljakamalt tegev olla, oleks mul kodanlise Eesti perioodi ülevaate katuse alla viimine. Selle tähtsust meie edaspidises poliitilises ja propagandalises töös pole muidugi vaja enam alla kriipsutada. See on meile mõlemale selge. Aga selline ülevaade on esmajärgulise vajadusega ka meie edaspidises välispoliitilises töös. Eriti vajaks lähemat uurimist kodanlise ajastu välispoliitika. Sellel alal põhikontseptsioonide fikseerimiseks kuluks vähemalt kuud 3-4 ära. Ja seda kõike saaks teha ainult tingimusel, kui Värki arhiivist ja raamatukogust saaks kasutada vastavaid materjale. Mulle ei ole praegu selge, kas mul sobib sellekohase loa saamiseks Värki juhtkonna ees vastavaid samme astuda. Kaalun veel küsimust ja püüan lähemal ajal selle põhjendamiseks midagi kirja panna.

Igal juhul arvan, et ma toimin kõige õigemini, kui ma lähemal ajal jätkan tööd kodanlise Eesti ajaloolise ülevaate kallal.

Kujunenud olukorras võib Teil tekkida kavatsus mind välja kutsuda Leningradi. Mul oleks küll vaevalt midagi juurde lisada sellele, mida leiate käesolevas kirjas. Siit ärasõit tähendaks järjekordselt minu siinse „majanduse” likvideerimist, hotellitoa äraandmist, mida mul hiljemini oleks raske jälle saada. Kui aga peate siiski tarvilikuks mind välja kutsuda, siis palun väljakutses ära märkida, kas minu ärasõit on lühemaks või pikemaks ajaks. Kui väljakutses on sõna „временно”, siis tähendaks see seda, et mul tuleb Moskvasse tagasi sõita. Selle teadmine on mulle tarvilik, et teaksin oma koliga vastavalt toimida.

Lisan ära kirjas juurde oma kirja sms Dekanozovile ja väljavõtte TASSist.

Huvituseta pole Teile ka teade, et leedulastel välisasj. rk-i kandidaat ikka veel puudub.

Minu kiri on kujunenud pikaks ja kohati mõnevõrra sentimentaalseks. Aga loodan, et vabandate, aru saades minu praegustest meeleoludest, mis vägisi lükkavad pihtimisele.

Parimate tervituste ja
soovidega
Teie

HKruus.

⁸⁷ Tõepoolest oli EK(b)P KK büroo H. Kruusi Tartu Ülikooli rektori ametist vabastanud juba 7. aprillil 1944. aastal „seoses üleminekuga teisele tööle”. On üsna tõenäoline, et selle „teise töö” all peeti silmas tema kavandatavat nimetamist Eesti NSV välisasjade rahvakomissariks. Rektori ametist vabastamine oli siiski formaalne, sest sisuliselt jäi H. Kruus ülikooli taasavamise ettevalmistamisega endiselt tegelema.

8.V 1944

Jk.

Sain täna Teie kirja. Selle nappide ridade vahelt lugesin välja häid tundmusi. Tänan.

Värk'is luuakse olukord, et ma lahkuksin sealt võimalikult väikese isikliku valuga, aegapidi ja käratult. Seepärast tuleb mul veel mõned päevad seal käia.

Ühtlasi soovitatakse mul koostada endiste Balti riikide välispoliitika ajaloo uurimise kava, mille lahendamiseks tuleks võib-olla ka mul isiklikult osa võtta. Kava koostamine võtaks aega tuleva nädala alguseni.

Kui olen oma asjadega siin valmis, teatan Teile. Võib-olla peate siis tarvilikuks mind Leningradi kutsuda.

Leningradis saaksin ehk kuidagi kasulik olla muidugi sel eeldusel, kui saan seal kuidagigi sobiva tööruumi.

Parimate tervitustega

HKruus.

Allikas: ERAF, f. 9607, n. 1, s. 133, l. 4–9

Artikkel on valminud ETF-i grandi 7523 ja sihtfinantseerimise teema „Eesti külma sõja ajastul” raames.

Tõnu Tannberg

(1961)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo erialal. Ajaloodoktor (1996). Praegu Tartu Ülikooli eesti ajaloo õppetooli dotsent ja riigiarhivaari nõunik. Peamised uurimisvaldkonnad: Baltikumi sõjaajalugu 18.–20. sajandil, esimene eestikeelne ajaleht ja poliitilised olud Nõukogude Eestis.